

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 142
(18729)

2015 чылдың
декабрь 22
вторник

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ТЫВА СПОРТЧУЛАРНЫҢ 2015 ЧЫЛДА ЧЕДИИШКИННЕРИ

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В. Кара-оол, Дээди Хуралдың
Даргазы К.Т. Даваа олар кикбокска делегей маргылдаазының алдын
медалының эдилекчизи Сергек Ооржакты шаңнап турары.

Бистиң республиканың найысы-
лынга чылдың төңүзүндө док-
мал демдегеп эрттирип турар
портчу элита» деп байырлалы
кен субботада Тываның Виктор
-оол аттыг хөгжүм-шии театрын-
болуп эрткен. Кежээкиниң 5 шак
пээнде-ле театрың шупту олут-
тын кожууннардан, хоорайдан
аткан ат-алдарлыг спортчулар,
арның тренер башкылары, күш-
тураның болгаш спорттун хоо-

чуннары, ажилдакчылары шыгырт
долдур олурупканнар.

Тыва Республикага 2020 чылга
чедир күш-культураны болгаш
спортту сайзырадырының талазы-
биле күрүне програмазының кол
черин бедик мергежилдиг спортчу-
ларны белеткээриниң талазы-биле
хемчеглер ээлеп турар. Ынчангаш
Тыва Республиканың Баштыңы Ш.В.
Кара-оол, Дээди Хуралдың Дарга-
зы Т.К. Даваа олар сценаже үнүп

келгеш, эрттип турар чылывыста
спортчуларның Делегей, Европа,
Россия, Тыва чергелиг деңгелдерге
чедип алган бедик көргүзүлгөсүн-
спортту моон-даа соңгаар сайзы-
радырынга спортчу тудугларны,
залдарны, стадионнарны тудар
ажылдарга делгереңгейи-биле док-
таадылар.

Бистиң республикада спорттун
болгаш күш-культураның янзы-бүрү
(Уланчызы 3-кү арында).

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

КЕЗЕДИРИНДЕН — КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАЖЕ

Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-
оолдун удуртулгазы-биле республика Чазааның
чанында биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чорукту
сайзырадырының талазы-биле чөвүлелдин хуралы
болган.

Сайгарлыкчыларга хамаарыштыр контрольдун бол-
гаш хайгааралдың системазын сайзыраңгайжыдарының
айтырыгларын аңаа чугаалашкан. Ужуражылганың
киржикчилери хайгаарал тургузугларының ажылында
күзенчиг звес чүүлдерге хамаарыштыр хомудалда-
рын илереткен болгаш оларны чайладырының та-
лазы-биле саналдарны кириген. Ол айтырыгларны
шиитпирлээриниң аргаларының дугайында бодунун
көрүжүн Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол илерет-
кен.

Сайгарлыкчы кижилерге хамаатыларның чо-
гумчалыг амыдыралын хандыраарының талазы-биле
күрүнениң хүлээлгелериниң кезиин бодунга эки тура-
биле алган кижилер, чамдык таварылгада ол бодунун
акша-хөреңгизин болгаш чаагай чоруун чидирип болур
кижилер, ону шупту улус эки билер ужурлуг дээрзин
Шолбан Кара-оол демдеглээн. Ындыг болганда хайга-
арал органның ол кижилерге хамаарылгазы кады
ажылдажылга болур ужурлуг. Бизнес кылган кижини
баш удур-ла бузурукчу азы херек үлгүдүкчизи деп
санап болбас. Үндүрүг албаны бодунун ажил-херээн
кижилерни бизнес чорударынга, санап-түннээринге
болгаш өске-даа чүүлдерге өөредиринче угландырап
ужурлуг. Бизнеси мөөрейлежир чер кылдыр көөр, сай-
гарлыкчыларны торгап алып дээш, истеп сүрер чорукту
соксадыр херек. Сорулга ыңдыг.

Президентиниң Айыткалының база бир чугула
чүүлү — күрүне кандыг-даа байдалдарда бизнеске
шаптыктавас ужурлуг. Харын-даа бодунун херээн
ажыдып алып күзөлдиг кижилерниң саны көвүдөзүн
дээш ажилдаар ужурлуг. Бо хүнде ажил чок чоруктун,
социал дүшкүрлүг байдалдарнын, бюджетке аар
чүктүн айтырыгларын шиитпирлээр кара-чаңгыс арга
ол-дур. Бизнесче кижилер хөйү-биле кирген дудум,
азырадыкчы хөөнүглер улам эвээжээр, чүге дээрге
азыраны акшазын боттары ажилдап алып, күрүнөден
кежик манап орбас апаар.

Контроль болгаш хайгаарал тургузугларының
ажыл-чорудулгазында шынар талазы-биле экижээн
чүүлдерни сайгарлыкчыларның көрбейн турарын
айтырыг-харыыларның түңнелдери бадыткап турар.
ТР-ниң прокуратуразының дыңнатканын езугаар алыр-
га, 2015 чылдың бирги чартында бүгү органның 2080
хыналданы кылган, оң ишинде биче болгаш ортумак
бизнеске 776 база пландан дашкаар 379 хыналда кылып
чоруткан. Хайгаарал органның, ылаңгыя Росхе-
регеллелхайгааралдан — хемчег хүлээдир хүлээлгеден
сагындырап хүлээлгөжө шилчиини Ш.Кара-оол чугаа-
лаан. Хоойлуларның боттук амыдырал-биле карышкак
болуп турарын эскерзин, күрүне удуртукчузунун кылы-
рын манавайн, этсин дээш, оларны ажилдадып каан
диген. Сайгарлыкчы чорук талазы-биле төлээниң база
сорулгазы ол. Оон туржук, сайгарлыкчы кижини судче
кирипкенде безин байдалдарның өскерлип келге-
нинден ол хөделиишкinnerниң чигзинчиг чоруун тып
илеридир бүрүн эрге ында бар.

Сайгарлыкчы чорукка политиканы күрүне бөгүн
үндөзини-биле өскертип турар. Сайгарлыкчы чоруктун
чамдык хевирлеринге үндүрүг чапсарын кириген,
үндүрүг ставказын хензиг 1 хуу чедир кызырып турар.
Ол хосталгалар оон-даа калбарар.

Сөөлгү чизе езугаар алырга, республикада биче
болгаш ортумак бизнестин 10 муң хире ээлери ажилдап
турган. Оларның чартык кезиин албан езуу-биле звес,
(Уланчызы 2-ги арында).

Чагыдылга — 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солуннун чагыдылгазы Тываның бүгү
очта салбырларында болгаш «Тывапечать» КХН-ниң киос-
ктеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынның» үезинде чагыдып алырынче
республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүн-
үлүг чонувусту — бижикчилеривисти, номчукчуларывысты
ыйгырдывыс!

Хүндүлүг чонувус!
«Шын» солунну үезинде
чагыдып номчуңар.

КЕЗЕДИРИНДЕН — КАДЫ АЖЫЛДА- ЖЫЛГАЖЕ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

тодаргайлаарга, бүрүткел чок болуп турар. Сөөлгү адаан саннар оон-даа хөй чадавас. Бөгүн дораан ол кижилерни үндүрүг учедунга тургузуптар болзувуса, бюджетче эвээш-биче акша кирип кээри шын. Ооң соонда чүү болуруп? Ооң соонда оларның дыка хөйү боттарының ол ажилын кааптар, чүге дээрге хуу кижилер-дир. Ынчангаш сайзырап болур чүүлдерни дуглавас, эгелээшкннерге доткар болбас дээш, оларга дегбейн турар бис. Олар балдыр кирип, саарылга акшалыг апаргаш, боттары-ла үндүрүг органнарынга чедип кээрлер, чүге дээрге бүрүткел чок ажылдаарга, өзүлдө чок деп чүвени олар билип каарлар.

Туризмге хамаарыштыр алырга, хайгаарал хыналдаларга алыр кижилер бисте чок. Бир чылда биске 70 муңдан хөй эвес кижилер кээп турар адырга кандыг орулга турар боор. Турисчи компаниялар бисте каш санныг. Оларны безин кайы-хамаан чок боой тудуп турар бис. Чижээлээрге, «Тайга» станциязынга бааза туткаш, дыштанып келген кижилерге чынып, изиг шай ижиң алыр арга тургускан сайгарлыкчы хайгаарал органнарындан ол тудугну бузар, чүге дээрге ол саавырының ындыг-мындыг чүүлүгө дүүшпөс деп сагындырып алган. Бодувустун ап турар хемчеглеривистиң ажык-дүүшүн санап көрээлиңерем. Ол баазаны бузуп каапкан-дыр бис. Оон чүү үнерил? Бирээде, боттарывыстың-на дыштаныр черивис чок болур; ийиде, ол херекке эвээш эвес акшазын салган сайгарлыкчыны курулгаканывыс ол, ооң соонда кижиниң бизнес кылыр хөңнү чиде бээр, фирмазын хаап кааптар. Аңаа 20 хире кижилер ажылдап турган, олар шупту ажыл чок улус апар. Бо ажылда ажык-дүүшүк бар бе? Азы саавыр угаан-сарыылдан күштүг бе?

Сайгарлыкчыларның садыг-үлөтүр палатазы, Сайгарлыкчы чорукту деткириниң фондузу, сайгарлыкчыларның эргелериниң талазы-биле төлээ дээр ышкаш өске-даа черлер-биле харылзаа тудуп ажылдаарын күзээр-дир мен деп республиканың удуртукчузу чугаалаан. Олар дээрге сайгарлыкчы кижини күрүнө күжү-биле хоозурадып кааптарын болдурбас организациялар-дыр. Олар дээрге сайгарлыкчы биле эрге-чагырганың аразында харылзааны эрге-хоойлу дүүштүр тудуп турар организациялар-дыр. Күрүнениң болгаш бизнестин эрге-ажыктарын камгалаар профессионал ниитилежилгелер — ассоциациялар, эвилелдер хөй болган дудум, бо чорудулга чогулчалыг болур.

Сайгарлыкчы чорук 10 чыл бурунгаар сырый каттыш-каш, ниити эрге-ажыктарны төлээлээр черни тургузуп алган болза, Президентиниң чугаалап турары өскерилгелер экономиктиг бергелерден эвес, сайгарлыкчыларның боттарының күзели езугаар болур дээрзинге бүзүрелин Тываның Баштыңы илереткен.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ «АКААЛАР» ЧУРТУНД

Кыштын эртенги чыварлык сырыны-биле деңге ыраккы Тес-Хем кожуунун кыдыг кызыгаар сууру Кызыл-Чыраага Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол халдып кирип келген. Ажыл-агый айы-биле чедип көөр, шиитпирлээр айтырыглар-ла хөй. Ынчангаш даң баштадыр, эртеледир чедер дээш, келгени-даа ол.

Өске кожууннарда-биле дөмей хар мында элээн чагган, амдыызында дыңзыг сооктар чогу өршээлдиг. Чай кааннаашкынныг, сиген-ширбиил чегей үнген-даа болза, малчыннар малдың чемин курлавырлап, кышка болдунар-ла шаа-биле белеткенгени, боттарынга бүзүрелди берип турар.

Ак-эрикчилерниң бир кол чидиг айтыры — суурда ортумак өөредилге школаның чогу. Малчыннарның хөй ажы-төлдүг өг-бүлелериниң уруг-дарыында туткан интернаттың оран-савазында өөреникчилер ийи ээлчегде өөренип турар. «Өөреникчилерниң саны бо чылын 158 кижилер четкен, бирги класста 28 чаштар кирген. Ынчангаш интернатты школа кылдыр эде дерзэн оран-савазы биске бичелеп турар. Ындыг болзажок өөредилге чорудуунун негелделеринден чыда калбас дээш, эртемнер кабинеттерин өөредилге-көргүзүлгү материалдар-биле дерип, каастап, компьютер клазын четчелзэн бис. Бо өөредилге чылында 9 биле 11 класстарны доозар 19 база 5 кижиге ышгалдаларга белеткелди күштелдирген — деп, школаның директору Айгуль Валерьевна Эрендей чугаалады. «Өг-бүлө бүрүзүңге-ле — чаңгыстан эвээш эвес дээди эртемниг уруг» губернатор төлөвилели-биле 3 доозукчу чурттун болгаш Тываның дээди өөредилге черлеринче дужаап киргеш, эки өөренип турар. Тываның Баштыңының эгелээшкнни-биле орус дыл, математика башкылаашкынын чогуур деңгелче көдүрүп, келир үениң доозукчуларынга профугланышкынныг ажылдарны суртаалдап, ЕГЭ шилилгезин ылаптыг чорударынга дузаны көргүзөр ажылдар калбарган».

Улусчу ужу-чаңчылдар чылында өөредилге-кижизидилгениң солун хевирин — алгы-хөмден кылыглар кылыр «Алдын аргамчы» бөлгүмнүн ажылы. Ооң удуртукчузу Күр-Дагба Хорлай-оолович Ланаа школаның оолдарынга малчын, чылгычы эр кижиниң янзы-бүрү эдилелдерин кылырын өөредип турар. Ажылының түңнелин көргүзери-биле ол хүн, Баг байырлалын

эрттирген. Байырлалдың кол кезээ — сыдымны өрээш, кымчыны сыптаар мөөрей болган. 4, 7, 8 база 10 класстарның оолдары (бир командада ийи кижилер) мөөрейниң негелдези езугаар ажылды чараш, шынарлыг, эң шалыпкын кылырынга мөөрейлешкен. Бөлгүмнүн башкызы Күр-Дагба Хорлай-оолович мөөрей чоруп турар аразында солун тайылбырны кылды: «Сыдым — хүн бүрүдө ажыглаар эт. Бичии оол 3 хар чедерге, анай, хураган ай дээр бичии сыдымны адазы кылып бээр. Ол аар эвес, бөдүүн сыдым болур. А 5-6 харлыг апарга, оон шала улуг, «бызаа сыдымы» кылып бээр. Ол үеде оглунга сыдымнарның ылгалын, ужурун тайылбырлап, көргүзөр. Бе сагган авазында дузалажыр элээди оглунга чугула эт — «кулун сыдымын» кылыр. Ынчан ону адазы биле оглу иелзэн кылырлар. А кажан 18 харлыг, боду аңгы чылгылыг апаргаш, аът шалбааар аргамчыны, кымчыны-даа ол бодунга кылып алыр, ужурун ыңдыг. Өгбелерден дамчып келген чараш тыва чаңчылывыс чүгле күш-ажылга эвес, угаан-медерел сайзыралыга база салдарлыг. Чүге дизе сыдымны өрүп турда, бичии кижиниң салааларының уюнда нервилери угаан-мээни ажылдадырынга дээштиг».

Оолдар чаңгыс эвес сыдымны кылганы илдең, холдары быжыг, дүрген-дүрген кылып турлар. Ол үеде Шолбан Валерьевич оларның ажылын сонургап, ам чаа-ла оолдарның шевер холдарындан «төрүттүнген» кымчыларны сонургаан.

Байырлалдың ийиги кезээ — тыва аъттыг оолдарның көргүзүү. Ооң утказы — ам чаа-ла эт болган сыдымны ажыглаарын маңаа баралгаткан. Алгы тыва тоннарын, тыва бөрттерин, кыдыг идиктерин кедипкен, аъттар мунган оолдарны көөргө, түрлүг-даа, чоргаар-даа-дыр. Эр-хейлер, акаалар!

Сумуда билдингир, хүндүткелдиг Виктор Сюрюнович Аринаның баштааны эр кижилер чөвүлелинде алдар-аттыг кижилер, малчыннар, хоочуннар-биле Тываның Баштыңы ажык чугааны база чоруткан. Тыва Республиканың Арзылаң мөгези Сүктөр Шимет, ус-шевер Күр-Дагба Ланаа, Тыва Республиканың алдарлыг малчыны, муңчу малчын Андрей Аңчиевич Бызаакай адаалар чөвүлелиниң активчизи, күш-ажылдың хоочуну Владимир Дембирелович Эрендей болгаш өскелер-даа боттарының бодалдары-биле үлөшкен.

Демдеглексенчиг чүүл — сөөлгү беш чылда адаалар чөвүлелиниң ажылын күштелдиргениниң соонда суурда корум-чурум айтыры экижээн. Бо чылын чаңгыс-даа кемниг үүлгедиглер болбаан. Социал камгалалы кошкак өг-бүлелерге деткимче дуза көргүзериң калбартканын адаалар чугаалаан. Ыяш, хөмүрүңге күш четпес өг-бүлелерге ыяшты белеткел, херим-кажаазын септээри — чараш чаңчыл апар чыдары өөрүнчүг. «Ол ажыл-ишчи херектер-биле чонну мөөңнөп, чаңгыс демниг болдурар сорулга салдынган» — деп, Виктор Аринанзалап демдеглээ.

Өскелерге үлөгерлиг өг-бүлелерниң чижээ-биле эр биле херээжен кижиниң алдар адын, хей-адын көдүрер ажылдарны ам-даа уламчылаарын Ак-Эрик суму чагыргазының даргазы Аяс-оол Сакпай чугаалаан. Чүге дизе эр кижилер — төрени башкаар, өг-бүлени чөмгөрер, ажы-төлдү камгалап, оларның чаагай келир үезинге магадылалды тургузуп бээр ужурулуг.

Тываның Баштыңы акааларның ажыл-ижин дыңнааш, ам-даа кылыр ажылдарга чагыгларны берген. Ажы-төлдү эртембилгиге чедирер, амыдыралдың кадык овор-хевирин-биле чурттаар, арага-биле демиселди күштелдирер, мал оорун чок кылыр. «Үнер чылда «Инээм — чөмгөрүкчү малым» деп төлөвилелди эгелеп, социал камгалалы кошкак өг-бүлелерге инекти азыравышаан, боттарын ак чем-биле хандыраар арганы тургузар деп планны салган бис. Чалданып турар кижилер база бар. Чаңгыс инээм ийи буттук кокайлар ай деп алгаш барза канчаар деп. Шын. Ынчангаш эр чоннун аразында мал оорлаар кижилер турбас кылдыр ажылды чорудуп көрээлиңер» — деп, республиканың баштыңы чагаан.

Чаңчыл черле ындыг, бо чылын чүнү кылган, келир чылда чүнү канчаарыл деп, планны кижилер тургузар. Тываның Баштыңы сумунуң ол хүнгү амыдыралы-биле танышкаш, суурнуң чону-биле Аяс Данзырын аттыг көдээ Культура одаанга ужуражылганы эрттирген. Чыл санында Дээди Хуралга бээр бодунуң Айыткалынга хамаарыштыр чугааны тес-хемчилерниң, ак-эрикчилерниң амыдырал-чуртталгазынга даянып чоруткан.

«Кожуунуң чаа чагырыкчызы ажыл-чорудулганы кайы хире углап-баштап турарыл, баштайгы түңнелдер кандыгыл деп сонургап келдим. Хей-адыңар түрлүг, бедик чон-дур силер. Чер-чуртуңарга ынакшылыңарны илередип шыдаар, демниг-дир силер» — деп чугаа-

зын эгелзэн. «Школа өрттенген соо чаа тудугну тудуп, чаа оран-важе кирер дээр орандажы кыннар каш чыл түңнел чок келген. 2010 чылда 5 млн. руб. ди школа тудуунга тускай ол акша кайнаар чарыттын билдинмес?! Истелге орган аңаа хамаарыштыр херектер рудар ужурулуг...

Россияның Чазаа келир-лын 50 млрд. рубльди школа тудуунга аңгылаарын шиитпирлээ. Чуртта 85 регион бар, бирок федералдыг а-хөреңги дээш туржур ап Конкурстарга, төлөвилелдир кижип, түңнелдерни чедип дээш ажылдап турар бис. А школаны тударын келир чы-2016 чылда, эгелээрин а-тур мен. Сүт-Хөл кожуунуң кинде база шуут-ла кээрге школа бар. Аңаа база школ тудар ужурулуг бис» — дээ ак-эрикчилер адыш часкаа-ны-биле уткуп алган.

Тываның Баштыңы көдээлерде библиотекаларны дет

оларның фондузун долдур хемчегге шагда-ла бодун үлүүн кирип чоруур. Ол боду да Ак-Эриктиң көдээ библиоказынга тыва чогаалчылар номнарын дамчыткан.

База ол ышкаш, Баг байы лалында сыдым кылырын мергежилин көргүзүп, тииле болган оолдар — Аянчы Со (10 класс), Сеңги Нурсат (класс), Алдын-Херел Эрендей (7 класс), өгбелерниң чар ужу-чаңчылдарын кадагалат ону шиңгээдип, эш-өөрүңге дачыдып чорууру дээш, өртөк белектерни сөңнээ.

Ажыл-агыйжы бир хүнү дугайында Тываның Баштыңы Вконтактеда бодунуң арында мынча деп бижээ: «Тыва да «Акаалар чурту» деп ад-чаңчыкканывыс Тес-Хем Ак-Эрик суурга четкеш, амдырал-чуртталгазы-биле тыныштым. Ырак-узакта, кыды кызыгаарда чонувус кышка э белеткелдиг, мал-маганы арбын хур кыштап турар улус-тур. Шолалачы оолдар ус-шевер башкы Күр-Дагба Ланааның удуртукчызы-биле сыдым, кымчы, димитулган эки кылып билирин магададым. Сыдым байырлап, дыка сонургап көргөш, республика чергелиг эрттирери саналдадым. Бичии оолдар ада-өгбелеривистиң чаагай чачылдарында үндезилеп кижизидеринге улуг базым болур дээрзи чугаажок. Эпиги-демниг ак-эрикчилерден өөренип алыр онзагай солун чүүлдер хөй-дүр».

Айрада МОНГУШ

Виктория ПАЧУГИНАНЫң тырттырган чуруктары

ТЫВА СПОРТЧУЛАРНЫҢ 2015 ЧЫЛДА ЧЕДИИШКИННЕРИ

(Тенчүзү. Эгези 1-ги арында).

«Россия Федерациязының делегей чергелиг спорт мастери» деп бекиткен атты тывыскаан. Бокс спортунга «Бүгү-эвилел категориязының судьязы» деп бекиткен атты Самед Чимбиянга, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге 2015 чылда чайыналчак көргүзүглерни чедип алган 9 спортчуга «Россия Федерациязының спорт мастери» деп аттарны тывыскаан.

Удуп турарыыс чылда бистиң республиканың спортчу амыдыралынга база бир улуг болушкун – Шеригниң Төл Спортчу клубунун (ЦСКА) школарының салбырын Тывада ажиттынганы. Ол ышкаш чоокку үеде Шеригниң Спортчу клубу (СКА) Тывада даг-адыгжы дивизиязының баазына ажиттынганы. Ооң ачы-

«Россия Федерациязының делегей чергелиг спорт мастери» деп бекиткен атты тывыскаан.

Бокс спортунга «Бүгү-эвилел категориязының судьязы» деп бекиткен атты Самед Чимбиянга, спорттун янзы-бүрү хевирлеринге 2015 чылда чайыналчак көргүзүглерни чедип алган 9 спортчуга «Россия Федерациязының спорт мастери» деп аттарны тывыскаан.

Удуп турарыыс чылда бистиң республиканың спортчу амыдыралынга база бир улуг болушкун – Шеригниң Төл Спортчу клубунун (ЦСКА) школарының салбырын Тывада ажиттынганы. Ол ышкаш чоокку үеде Шеригниң Спортчу клубу (СКА) Тывада даг-адыгжы дивизиязының баазына ажиттынганы. Ооң ачы-

Инвалид ча адыкчыларының аразына Россияның бирги чери дээш команда болгаш хууда бирги чер дээш маргылдаазының чемпионнары Кармелла Геннадьевна Монгуш, Руслан Владимирович Очур, Владлен Кара-оолович Тюлюш болгаш Чалым Маңнай-оолович Кыргыс олар, тус-тузунда 30-30 муң рубльдин сертификаттарын холунга алганнар.

Кулаа дыңналас спортчулар аразына дзю-до хөшкө Европа диптиң мөңгүн медалының эдилекчизи Чамыяң биле дзю-дога Россияның шилиндек командазының кижигүну Чаяна Ооржак.

ационал хүреш бөлгүмнеринде 3 муң хире аныктар хаара түнгөн. Республиканың спортчу аныктар херектеринин тазы-биле яамызының кадар-планы езугаар 107 улуг спортчу маргылдааларны органиастап эрттирген. Кожууннар-ниитизи-биле 1333 спортчу маргылдааларны органиастап. Аңаа 112 муң ажыг кижигишкен.

Тываның ат-алдарлыг спортчулары эрттип турар чылда делегей, Европа, Россия болгаш Тывага болган маргылдааларга ниитизи-биле 257, анда аайы-биле 9 аңгы-аңгы алдарлыг медалдарын чаа алган. Оларның иштинде алдын, 78 мөңгүн, 98 хүлер медалдар бар. Ол, шынап-ла, 3 муң хире чурттакчылыг, бир республикага бекиткен көргүзүгүзүн залга олурганнар демдеп чугаалашты.

Россия Федерациязының спорттун аңгы-аңгы хевирлеринин шилиндек командаларының алгаш оларның курлавында 64 тыва спортчулар ий турар. 2015 чылда спорт-бекиткен көргүзүглерни дээш боксер Сергек Ооржакка «Россия Федерациязының алдарлыг спорт мастери» деп атты тывыскаан. Инвалид ча адыкчыларның аразына Россияның чемпиону Руслан Монгуш, сумо хүрешке Буян Бажукке, Эрес Кара-Сал-Айдың Монгушка, Андрей Монгушка, кикбоксерлар Эчис Рыгларга, Мерген Санаага

зында спортка хандыкшылдыг бистиң оолдарыыс шериг албанын чурттуңа эрттиришаан, спорттун бекиткен чадаларынче үнер органы алыр апарган. Ол бүгү чедиишкиннерде бистиң чаңгыс чер-чуртуувус, тыва чоннун чоргааралы, Россияның Маадыры, чурттуң Камгалал яамызының сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунун кириген болгаш кирип турар-даа үлүх-хуузу кончуг улуг.

Бо чылын республиканың кожууннарының төлтеринде дыка хөй чаа спорт залдары ажиттылган кириген. Ол дээрже

спортчу дерилгезинин талазы-биле Тывада эң эки деп санаткан Чадаанада ийи каат спортчу кадыкшылга төвү, ол-ла хоорайда хары угда 10 муң хире кижигирип стадион, Бай-Хаакта чаа ажиттылган спортчу төл, Кызыл кожууннун төвү Каа-Хемде футбол ойнаарына таарыштыр кылган кылымал шөлдүг стадион, чылдың төнчүзүңге чедир ажиттылган кирер Ак-Довуракта эштер бассейн, Сарыг-Септе спортчу төл дээш, оон-даа өске черлер-дир.

Кызылда чадаг-тергелиг улустун чоруурунга таарыштыр кылгаш, асфальтылап каан, узун дурту 10 километр орукту найысылалдың чурттакчылары, спортчулары шын ажылап, кышкы үеде хаактаар кылдыр ийи хаак оруун база ажиттып алган. Ол ышкаш Кызыл хоорайның 4 аңгы районнарында хоккей ойнаар, чуңгуларны куткан. Ол талазы-биле ажил Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарда база эки чоруп турар.

«Спортчу элита-2015»-тиң байырлалына, бо чылын кылып-чоруткан ажылы дээш, дыка хөй спортчулар, оларның тре-

нерлери Тыва Республиканың Чазааның бекиткен шаңналдары, акша сертификаттары-биле демдеглеттиргеннер. Оларның аразында сумо хүрешке аныктар аразына делегей чемпиону Баасан Баткарның, Европа чемпиону Буян Бүрбүжүктүн тренери Адар Начын-оолович Кууларга «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп бекиткен атты тывыскаан.

Бо чылын Турцияның Стам-

аразына ады бирги черни ап келген Барыын-Хемчик кожууннун алдарлыг чылгычызы, «Тыва Республиканың алдарлыг айт соодукчузу» Менди Күжүгет, тыва чадан кара адырына Чаян Монгуш олар база шаңнатканнар.

Тыва спорттун хоочуну Галина Александровна Хопровага «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп бекиткен атты тывыскаан. Хаак спорттун

Ча адырына Тыва Республиканың шилиндек командазының тренерлери, спортчулары.

бул хоорайга болган элээди оолдар аразына хостуг хүрешке Европаның бирги чери дээш болган маргылдаага алдын медалды чаалап алган Начын Сергеевич Куулар Тыва Республиканың Баштаңының холундан Кызылга бажың садып алыры-биле 1 миллион 500 муң рубльдин сертификадын холга алган. Ооң тренери Айдаш Анатольевич Самданны база демдеглээн.

Тыва Республиканың Наадымынга эки хүрешкен, ча аткан, айт соодканнар база шаңналдарга төлөтүг болганнар. 2015 чылда республика Наадымынга шүгүлүп үнгөн Ай-Демир Монгушка Тыва Республиканың Арзылаң мөгезинин шынзылгазын байырланчыг байдалга тывыскаан. Республика Наадым-нарынга 2 чыл улаштыр 25 километрге чүгүрүк улуг айттарның

хоочуну Чаа-Хөл чурттуг Михаил Монгушевич Дугар-Сүрүн, тыва хүрештин хоочуну Михаил Монгуш болгаш өскелер-даа бекиткен шаңналдарга төлөтүг болганнар.

Хөгжүм-шии театрын долдур олурган тыва черниң хоовар дээн оолдар, кыстарына, көрүкчүлерге Тываның күрүнениң «Саян» ансамблинин артистери байырлалдың эгезинден төнчүзүңге чедир солун концертин көргүзүп, бараан болганнар. Тываның улустун артисти Демир-оол Кежиктигни, Тыва Республиканың алдарлыг артистери Айдысмаа Көшкендейни, Борбак-оол Салчакты, Юнико Ширижикти, таңчы-самның күүседикчилерин чон катап-катап сценаже чалап турду.

Владимир ЧАДАМБА.
Авторнун тырттырган чуруктары

Тыва мөгелеринин аразына эң бекиткен рейтингилег болган Тываның Арзылаң мөгези Сайын-Белек Тюлюштун шаңналын ССРЭ-ниң алдарлыг спорт мастери Александр Доржунун тыпсып турары.

АЖЫКТЫГ МЕРГЕЖИЛ

«Бөгүн студент — даарта профессионал» деп темага Кызылдың хереглекчилер кооперациязының экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунга «Хей-ниитинин чемпионниге черинин технологтары» мергежилинин сургуулдарының аразынга мөөрей болуп эрткен.

Ооң кол сорулгасы — Тыва Республикада негеттинип турар мергежилди негтередири база школачыларны болгаш ада-иепери ажыктыг эртемни медреселдиг шилип алырынче углаары. Мындыг мергежилдер мөөрейи ортумак тускай өөредилге черлеринин

доозукчуларының ажыктыг ажил-чорудулгазынга база биче, ортумак сайгарлыкчы чоруктуң хөгжүлдизинге чугула. Мөөрейинин онзагайы — сургуулдар, школачылар база профессионал командалар аразынга маргылдаа.

Беш хонук дургузунда үргүлчүлзүн мөөрейге Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун «Рататуй», Балгазынның аграр-үлетпүр техникумунун «Смак» база Кызылдың сайгарлыкчылар техникумунун «Элегант» командалары киришкен.

Команда бүрүзү чаңгыс аай форма хептиг, 3-4 кижиден тур-

густунган. Командалар бирги хүнде Чаа чыл столун каастаарынга мөөрейлешкен. Байырлал столун каастаарындан аңгыда, ону таныштырып, камгалаан. Бо мөөрейге «Рататуй», «Элегант» командаларының Чаа чылдың демдээ Кызылзымаар Мечи чылынга тураскаадып каастаан столу езулуг байырлал шинчилиг болган. Балгазынның «Смак» командазының кыстары байырлал столун шала бөдүүн каастаан-даа болза, ажилын дыка уткалыг, чедимчелиг таныштырганы бир онзагай, ылгалдыг болган.

Дараазында хүнде командалар 150 минута дургузунда чемни каастаары база ону чараштыр салыры, амданының шынары, кылырының технологиязы, санитарлыг дүрүмнерни болгаш чурумну сагырынга мөөрейлешкен.

Үш дугаар хүнде хоорайның школачыларын чалап алгаш, повар мергежилин сонуургадып, таныштырып, янзы-бүрү канале-бутербродтар кылырын өөредип, аразында маргылдаа-оюнну эрттиргени оларга дыка өөредиглиг болган. Ол ышкаш «Флеш-моб» база эрттирген. Аңаа хейнүн танцызын күүседиринге мөөрейлешкен.

Дөрткү хүнде орус чоннун кухнязының чажыттарын ажыдып, национал идик-хептиг ырышорлуг аалчыларны уткуп, национал аш-чем салган столдарга аалчыларын олурткаш, ашкарып-чемгерген.

«Элегант» командазы.

Ол хүн Балгазындан келген сургуулдарны Кызыл хоорайның чараш черлеринче чедирип, Тыва культура төвүнче экскурсияны база органиастаан.

Сургуулдар «Кофе-мокка» кафезинге аалдап четкеш, баристаның (кофе кылыр кижиге) «Капучино», «Эспрессо», «Латте» кылырының мастер-класстарынга өөрөнгөннөр.

Беш дугаар түңнел хүнде ажил берикчилери «Фейерверг» кондитер бүдүрүлгезинин директору Л. Н. Филимонова, «Горыныч» ресторанының директору В. В. Бочкарев, «Кофе-мокка» кафезинин директору А.В. Ондар, Кызылдың Гастелло аттыг парыгының директорунун орапакчызы М. В. Табаев олар аалдап келгеш, боттарының ажилын сонуургадып таныштырганнар. А мөөрейниң киржикчилери сургуулдар оларга боттарын таныштырып, ажилче кирер шилилгени эрткеннөр.

Кызылдың экономика бол-

гаш эрге-хоойлу техникумунун директору Ольга Петровна Ковдрашова киржикчилерге, аалчыларга байыр чедиргеш, киржикчүлүгүн адап, мактап, ылангы Балгазындан келген Руслана Сайзана, Татьяна үш кысты тура-сорукутун, эрес-кашпалайын онзалап демдеглээн. Бир дугаар эртип турар бо мөөрей сургуулдар болгаш башкылар аразында удур-дедир дуржулгасолчуп, чоок танышып алырында онзагай чүүл кайда боор дээрзин ол демдеглээш, жюриини түңнелин таныштырган.

Эң-не аянын кеттинген, а бейсболкаларлыг «Элегант» командазы үшкү черни, ийи дугаарын «Смак» командазының эрес-дидим кыстары алган. Эң-не тергийн атка «Рататуйнун» профессионал командазы төлөптиг болган. Шупту тилекчи командаларга мөөрейге киришкен деп сертификаттарны база суй-белектерни тывыска.

Алдынай СОЯН.

Балгазынның «Смак» командазының Чаа чыл столун белеткеп турары.

УС-ШЕВЕРЛЕР “ДАРГАННААР” ЧЕР

Тываның ыраккы булуңна-рының бирээзи Бай-Тайга кожуунун Тээлиниң 13 дугаар профессионал өөредилге чери 1998 чылда ажиттыган. Ында кожунун аңгы-аңгы сумуларын-дан 156 сургуул өөренип турар.

Ооң баштайгы директору (1998 чылдан 2013 чылга чедир) Чап Шырапович Донгак. 2013 чылдан бээр өөредилге черинин директору — Галина Хертековна Мартай-оол. Ол аңаа 2000 чылда мастерлеп, 2005 чылда өөредилге талазы-биле директорнун орапакчызы ажилче шилчээн.

Бай-Тайга кожунуну ус-шеверлер чуртту дээр болгай. Ынчангаш бо өөредилге черинде чонар-даш, сөөк, мыйыс, ыяш сиилбирлекчизи, ногаанчы-дылга мастери, даараныкчы дээш, өске-даа мергежилдерге амгы үеде өөредип турар. Доозукчуларның өөренип алган билиглери, арга-дуржулгасы келир үеде боттарының бүдүрүлгезин, ажил-херээн ажыдып алырынга ажыктыг болгаш улуг идиг болуру билдингир.

Өөренир класстар ишти чылыг, чырык, шупту дериг-херексел-биле четчетелтинген. Мастерскаяларга кире бээрге, ханада шкафтарда ыяш, чонар-даш, сөөк, мыйыстардан кылган суй-белектер, панно, национал дериг-херексел, эдилелдер эңмежок болду. Оларның аразында чонар-даштан янзы-бүрү дириг амытаннар (арзылаң, аът, тева, буга, өшкү, сарлык,

улу...) дүрзү-хевирлери, тыва эр кижинин эдилелдери эзер, кымчы, чүген, чулар; херээн кижинин эдилелдери чавагалар, боошкуннар, чалаа-карапар.

Тываның сураглыг ус-шевери Владимир Шөмбүлович Салчак өөреникчизинге чажыттарын дамчыдып ораары.

Тыва хээлер-биле каастаан ине-шанчарлар, шай, дус хаптары, сырыктар, туткууштар, бөрттер, бопуктар, ыяштан чазаан тос карак, деспи, кымчы, игил, олбуктар, доора хууң, ыяш хууң (сыгыртаа) дээш, өске-даа чүүлдер хей.

Тываның ат-сураглыг ус-шеверлери Дондук Хертекович Тойбухаа, Владимир Шөмбүлович Салчак училищениң оолдарына арга-дуржулганын, сүмелерин дамчыдып берип турар. Бо чылын Владимир Салчактын сөөк, мыйыс сиилбиир мастер бооп ажилдап киргени өөредилге

черинин коллективинин хей-адын көдүргөн болгаш өөрүшкүзүн болдурган. Бир онза чүүл, үстүнде адаан ус-шеверлерниң өөреникчилери

чажып, Сарыг-Хаяның ээзинден чонар-дашты сеткилинден дилеп, чалбарыыр. Ооң кол утказы — чонар-дашты бодунун хереглелинге эвес, а төрзүн Тыванын сайырадырынга ам-даа хей санныг даш чонукчуларын өөредиринге ажыглаары.

Өршээ, хайыракан
Оран-чуртум,
авыралдыг Бай-Тайгам!
Ада-өгбемниң буянныг чурту,
Өршээ, хайыракан!

Хайындырган шайым
Тайга-Тандымче чажып,
чалбарып,
Сүзүглел саңым салып,
ак-көгүмнү баглап,
Колданып келдим, өршээ,
хайыракан!

Алдын Бай-Тайгам Силерден
Өршээл дилеп чалбардым,
Адак-бышак чиик болзун,
Ада-иениң буянныг чурту
Ачы-дузаңар авыралдап
көрүнер,
Өршээ-ле, өршээ,
хайыракан.

Амы-хууда
Ал бодум ажыглаайн дээш
эвес,
Арат чонумну өөртүп,
Аянын, чараш ажилдарны
кылгаш,
Ада-чуртумну делегейге
алдаржыдайн,
Өршээ-ле, өршээ,
хайыракан!

Ус-шевер башкыларның билдиги удуртулгазы-биле өөреникчилер республика чер-

гелиг мөөрейлерге, делгелгелерге киржип, тиелелгели черлерни удаа-даара ап келген. «WorldSkills Russia-2013» I даш чонукчуларының национал чемпионнадынга училищениң доозукчузу Чингис Чамыян хүлө медальды чаалап алганы оон башкыларынга улуг чоргаарал.

Республиканың өске кожуннарындан чонар-даш, сөөк, ыяш сиилбирлекчизи мергежилди чедип алырын күзөп турар уругларның саны хей. Ону боттандырырынга чаңгыс моондак — ниити чуртталга бажыны чогуңда. Бир эвес бо айтырыш иитпирлеттине бээр болза, Тываның ус-шеверлеринин саны улам көвүдээр. Кожунун ыраккы сумуларының сургуулдары Тээлиде дөргүл-төрелдеринин бажынарында чурттавышаан өөренип турар.

Доозукчуларның аразында чедип алган мергежилинин угланышкыны-биле бодунун ажил-херээн ажыдып алганнарда Артик Хертек, Эрес Карл, Кежик Конга, Артыш Чулгур, Чадаган Донакай, Шеңе Хертек, Альберт Ендан болгаш Айдыс биле Алдынай Хомушкулпар хамааржыр.

Тыва улустун даш чонар буруңгу уран чүүлүнүн чажыттарын профессионал өөредилге черинин ус-шевер мастерлеринин бедик билии болгаш оларны аныяк-өскенге дамчыдып бээр дээн күзели боттанып-ла турзунам.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чуруу.

КИКБОКСИНГ БАЙЫРЛАЛЫ

ноябрьның эң сөөлгү дыш-хүннери, Кадыкшыл уруунда, Мугур-Аксы суурга республика чергелиг Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының элчил дээш кикбоксинг маргалдаа эрткен. Аңаа ниитизи-171 спортчу 10 аңгы колго талашты. Ак-Довурак уруунда — 25, Кызыл хоорай-команда (РЭУСШ) — 17, Мугур-Аксы суурда — 12, Тандыдан — 1, Чомак — 15, Чадаанадан — 12, Барыын-Хемчиктен — 12, Тайгадан — 15, Өвүрдөн — 34. Маргалдаа спортчуларның аалы-биле эгелзэн. Мөңгүн-Тайганың шылгараңгай спортчулары кикбоксингге элчил ийи дакпыр чемпиону, делегей чергелиг мастери, ТКУ-нуң студент-19 харлыг Антон Салчак Мугур-Аксы № 1 школаның элчил, Европаның кикбоксингге бирги чери дээш маргалдааның алдын алының эдилекчизи Дозураш Бадын-оол күрүне туктарын эгелзэн. Маргалдааның киржикчилер аразында спорт маскандаттар болгаш мугур-рингге үнүп турар-даа бар. Мөңгүн-Тайгадан Багай-оол Ак-Довурактан Иргиттин өөреникчизи Донгак-биле дең тутчуп, сөөлүндө каш-ла секунд-тан турда, аштырып алды. Даржаа (Мөңгүн-Тайга) аңаа спорт мастеринге маскандат Буян Донгакка (Ак-Довурак) таварышкаш, аштыра-даа болза, дуржулгалыг чучу-биле ачыр-дачыр ту-

душканы база алдар. Уруглар аразында Чадаанадан Айсуу Монгуш рингге бир дугаар үнген-даа болза, ол удурла-ныкчызы Мөңгүн-Тайгадан Сайлаана Донгакка дүжүп бербейн, сөөлгү секундга чедир ту-лушкан. Чаглак Донгак шак-ла ынчаар Ак-Довурак спортчузу-биле шашкылашкан. Чаңгыс тренерниң өөреникчилери та-варжы бергеш, шыыраа тиилеп үнүп-даа турду. ТР-ниң 2 дакпыр чемпиону, СФО-нуң чемпиону, Россияның спорт мастери, Мугур-Аксында уругларның спорт школазында тренер-башкы Аян Иргиттин өөреникчилери Шал-бачы биле Идегел Хертектер таваржып келгеш, Идегелдин тиилелгези-биле доозулган. Бо-чылын Испанияга эрткен Европа чемпионатында уруглар аразын-га алдын медаль чаалап алган Дозураш Бадын-оолду билир кижилер ооң рингге үнерин четтикпейн манап турган. Ол деткикчилерниң бүзүрелин шын-зыдып, чайынналчак тиилелгени чедип ап, чараш оюнну база көргүскен.

Бирги бөлүккө (2004-2005 чылдарда төрүттүнген оол-дар, уруглар) Игнат Иргит (Ча-даана, 24 кг), Тензин Ооржак (Ак-Довурак, 27 кг), Эртине Монгуш (Өвүр, 30 кг), Эртине Шокпаа (Ак-Довурак, 33 кг), Денис Дам-чай (Улуг-Хем, 36 кг), Донгак Буян (Мөңгүн-Тайга, 39 кг), уруглар аразында Айрана Хүрең-оол (Мөңгүн-Тайга, 30 кг), Айнаш Хертек (Мөңгүн-Тайга, 40 кг) тиилзэн.

Ийги бөлүккө (2002-2003 чылдарда төрүттүнген оол-дар, уруглар)

Чаян Сат (Ак-Довурак, 30 кг), Айдың Чамыян (Барыын-Хем-

чик, 33 кг), Маадыр Ооржак (Ак-Довурак, 36 кг), Батыр Ооржак (Ак-Довурак, 39 кг), Ай-Херел Деспижек (Ак-Довурак, 42 кг), Сайын Очур-оол (Өвүр, 45 кг), Айслан Ооржак (РДЮСШ, 48 кг), Сергей Монгуш (Барыын-Хемчик, 51 кг), Анзат Ооржак (Ак-Довурак, 54 кг), Чингиз Чаш-оол (Чадаана, 57 кг) бирги черни алган.

Үшкү бөлүккө (2000-2001 чылдарда төрүттүнген оол-дар, уругларның Лоу-кик хеви-ринге) 36 кг деңгизил спортчу-лар аразында 1-ги черни Мөңгүн-Тайгадан Амыр-Санаа Иргит алган болза, 39 кг — Сыдым-оол Иргит (Мөңгүн-Тайга), 42 кг — Те-мир Кужугет (Ак-Довурак), 45 кг — Буян Тумат (Улуг-Хем), 48 кг — Чаян Ланзы (РЭУСШ), 51 кг — Төрөпчи Донгак (Ак-Довурак), 57 кг — РЭУСШ-тиң төлөззи Зелен Максим, 60 кг — Ховалыг Сайын (РЭУСШ), 67 кг-ден өрү — Орлан Шырап (РЭУСШ) тиилзэн.

Уруглардан Айлана Натпит-оол (Мөңгүн-Тайга, 48 кг), Сай-лаана Донгак (Мөңгүн-Тайга, 56 кг) эң шыырак болган.

Дөрткү бөлүккө (1998-1999 чылдарда төрүттүнген оол-дар, уруглар аразында) Лоу-кик хеви-ринге:

уруглар аразында Байлак Са-рыглар (Барыын-Хемчик, 48 кг), Дозураш Бадын-оол (Мөңгүн-Тайга, 52 кг), оолдардан Буян Донгак (Ак-Довурак, 51 кг), Чингиз Ооржак (Мөңгүн-Тайга, 54 кг), Алексей Иргит (Ак-Довурак, 60 кг), Сылдыс Монгуш (Танды, 63,5 кг) бирги черни алган.

Маргалдааның түңнелинде ниити шаңналдыг черни 10 ал-дын медальдыг Ак-Довурактын коман-дасы, 2-ги черни 9 алдын медальдыг Мөңгүн-Тайга кожуун

алган, 3-кү черни 5 алдын ме-дальдыг республиканың спорт-школазы алган.

Мөңгүн-Тайга кожууннуң кыс спортчуларындан 9 уруг-лар киришкеш, оларның 8-и шаңналдыг черлерге кирип, 5 алдын, 3 мөңгүн медальдарны чаалап алган.

Маргалдааны түңнөп тура, «Эң эки тренер» атты бо чыл-гы маргалдаага тиилелгеге төлөптүг болган Ак-Довурак коман-дасының тренер-башкы-зы Мөңгүн Иргитке тывыскан. «Эң эки шийткечки» — Дми-трий Кузнецов, «Эң шыырак кикбоксер» — Дозураш Бадын-оолга, «Эң тергилдин техника дээш» Буян Донгак (Ак-Довурак) оларга кожуун чагыргазының хүндүлүг бижин болгаш акша шаңналдарын тывыскан.

Өвүр кожууннуң шилчип чо-руур кубогун Мугур-Аксында элээди уругларның спорт-школазының улуг тренер баш-кызы Тыва Республиканың күш-культуразының болгаш спорттун тергилдин хей-хей чедишкенин-лиг анык спортчуларның трене-ри Көгелдей Данзы-Белекович Хертек Бай-Тайга кожууннуң коман-дасына дамчыткан.

Мөңгүн-Тайга чону келген аалчыларынга, үнгөн-кирген чонунга сагыш-човаачал, хүндүлээчел тыва кижиниң ша-гашаандан езу-чаңчылын кагбаан, ам-даа сагып чоруур чонун бирээзи дээрзин бо удаада база бадыткаан. Ол дугайын демдег-леп, өөрүп четтиришкенин сөстөрүн маргалдааның кол шийткечкизи А. Монгуш залга болуп турган оюннар үезинде катап-катап демдегледі.

Кикбоксинг — дайынчы мер-гежилдин амгы шагның хевири.

Тывага ооң баштай сайзырап эгелзэни чер Өвүр кожуун дээр болза улуг частырыг турбас. Кожа чыдар кожууннар удур-дедир аалдажып, Мөңгүн-Тайга кожуун база кожазындан чыда калбайн кикбоксисту сайзырадып эгелзэн. Өвүр биле Мөңгүн-Тайганың эш-хуунуң бир ду-гаар ужуражылгазы 1995 чылда клубтун сцена кырынга эртип турганын маргалдааның кол шийткечкизи Алибек Монгуш сактып чугаалады.

Кикбоксинг оюннарының кожуунга баштайгы эгелекчизи Мугур-Аксы суурда уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазының тренер-башкызы Көгелдей Хертек бо хүннерге че-дир чаңгыс эвес чемпионнары белеткеп, салгалдарны өстүрүп чоруур хүндүлүг башкы. Ооң өөреникчилери спорт мастери, Мугур-Аксы суурда уругларның болгаш элээдилерниң спорт школазының тренер-баш-кызы Аян Иргит, бөгүнгү чемпионнары башкызы. Де-легей чергелиг спорт мастери Антон Салчак, делегей чергелиг чемпион уруг Дозураш Бадын-оол.

Үе-чергелериниң оюнун со-нуургаан школачылар чанында турар улуг кижилерни эскер-бейн, олудун чайлап бербейн олурарын кол шийткечки эске-рип кааш, бичии кижилер улуг улуска олудун чайлап чоруур хүндүткелдин демдээн утпазын сагындырар ужурга таваржып турган. Мында чүгле спортту непередип, сайзырадып турар эвес, тываларның улуг улусту хүндүлээр улусчу чаңчылынга өзүп орап салгалды кижизидер ажил кады чоруп турар.

Надежда ШУЛУУ-МААДЫР.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЫЛАР — ЧЕМПИОННАР

«Бөбөдей» спорт залын-орттун үш хевиринге дыраага, стол тенни-хол бөмбүүнге кожуун-разында спартакиа-Тыва Республиканың иципалдыг тургузуглар «ели» ассоциация ор-астап эрттирген. Аңаа кожууннарның, көдээ арның баштыңнары, ча-даргалары, Кызыл, Ак-акхоорайларның оралак-галары киришкен. Үнде адаанывыс ассо-ианың даргазы, Кы-кожууннуң баштыңы-лекчилер хуралының дар-М. Достай спартакиада-дып тура, муниципалдыг чагыргалар аразында ааларны моон соңгаар лаарына, массалыг күш-раны болгаш спортту чо-унга сайзырадырынга, аралдың кадык хевирин-ртып, суртаалдаарын-тур ажилдакчыларның ылытурага база спортка-галын бедидеринге, ол-и-биле арга-дуржулганы-нда солчурунга респу-б-деңнелинде бир дугаар-ар эртип турар бо спортчу-лдааларның уjur-дузазы-р-даа аажок улуг дээрзин

айыткан.

ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазының мурнундан база ындыг уткалыг чылыг сөстөр кирген байыр че-диришкенин ДХ-ниң депутады, аграр айтырыглар талазы-биле комитеттин даргазы Радислав Наважап чыылганнарның мур-нунга дыңнадып, дамчыткаш, оларга спортчу чедишкенин күззэн.

Спартакиаданың аядыыш-кынынга ТР-ниң Чазаның Дар-газының оралакчызы С.К. Ондар база киржи, Тываның бүгү булуңнарындан келген удур-тукчу спортчуларга Россияның Конституциясының хүнү-биле, удавас келир Чаа 2016 чыл-биле байыр чедирип, ажил-херекте-ринге, амыдырал-чуртталгазын-га улуг чедишкенин эртип турар маргалдааларга спортчу тиилелгелерни күззэн.

Ийи хүн уламчылаан шыңгыы болгаш солун маргалдааларның түңнелинде хууда бирги чер дээш херээжен улус аразында шыдыраа ойнаарына Эрзин кожуундан келген Татьяна Саая бирги черге үнүп, тиилелгени чедип алган. Чаа-Хөл кожууннуң төлөззи Алла Кенден 2-ги, Мөңгүн-Тайгадан Алдын-Цецег Салчак 3-кү черни элзэннер.

Эр улус аразында шыды-раа маргалдаазына Экер-оол Манчын (Тере-Хөл) кымга-даа уттурбайн, бирги черге үнген. А 2-3-кү черлерни Кызылдан Орлан Донгак биле Улуг-Хем кожууннуң чагырга даргазы, хо-чун шыдыраачы Мерген Анай-оол олар алган.

Стол теннининге маргалда-лар база солун, дүшкүрлүг эрткен. Аңаа ыраккы Мөңгүн-Тайгадан Ульяна Хертек удур-ланыкчыларын удаа-дараа удуп тургаш, тиилелгени чедип ал-ган. Кызыл хоорайдан Байыр-маа Талчын (2-ги черде) биле Барыын-Хемчиктен Светлана Монгуш (3-кү черде) олар база аарыкчыларынга чараш оюнну көргүскеннер.

Эр улус аразындан Тере-Хөл кожуун чурттуг Түмен Хо-валыг тиилелгени бүзүрелдиг чедип алган. Барыын-Хемчик кожууннуң баштыңы Михаил Кызыл-оол аңаа каш-ла сан четпейн баргаш, ийги черни элзэн. А Саян Ширин-оол база теннис ойнаарына сонуур-галдын көргүзүп, үшкү черни элзээр аргалыг болган.

Хол бөмбүүнге командалар аразында маргалдаалар чи-диг спортчу демиселдин бай-далынга эрткен. Аңаа Өвүр

кожууннуң коман-дасы эки белет-келдин көргүзүп, бирги черге үнген. Ийиги-үшкү черлерни Мөңгүн-Тайга биле Чаа-Хөл кожууннарның спортчулары элзэн.

Спорттун хевир бүрүзүнге шылгарааннарга медальдарны болгаш хүндүлел бижиктерни спартакиаданың организа-кчы-лары тывыскан.

Маргалдааларга эң хөй (23) санны чаалап алган мөңгүн-тайгажылар коман-да аайы-биле ниити бирги чер-ге үнгеш, чемпионнуң кубогу, 1-ги чергениң диплому-биле шаңнадып, спартакиаданың кол шаңналын — «Бирюса» соодук-чуну алганнар.

Ыраккы Тере-Хөл кожууннуң төлөзлери оларга чүгле 3 сан четпейн баргаш, ийги черни элзэн. Чаа-Хөл, Барыын-Хем-чик кожууннардан келген удур-тукчулар 3-4 черлерде болган.

Спартакиаданың түңнел кезээнде Барыын-Хемчик кожууннуң ойнакчыларының база чазактын муниципалдыг эрге-ча-гыргалар-биле ажил чорудар болгаш хамааты ниитилелдин институттары-биле кады ажил-даар департаментизиниң ажил-

дакчыларының аразында хол бөмбүү ойнаарына маргал-даа болган. Аңаа Чазактын төлөзлери удуп алган.

Хөй кижии киржикчилиг маргалдааларның түңнелин үндүрүп турда, ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчылары Артур Монгал, Анатолий Дамба-Хуурак, Сергей Ондар олар чедип кээп, спартакиаданың киржикчилеринге болгаш ор-ганизакчыларынга байыр чеди-рип, массалыг спортту болгаш күш-культураны чоң ортузунга сайзырадыры, кадык амыды-рап-чурттаары дээш ажилды чер-черлерге бүгү талалыг кал-бартыры бо үениң эң чугула сорулгаларының бирээзи дээр-зин айытканын кожууннар, су-мулар даргалары моон соңгаар ажилына удуртулга кылдыр хүлээп алган.

Спартакиаданың түңнел ке-зээнде кожууннардан келген төлөзлөр чыылганнарга солун концертти көргүзүп бергеннер.

Нэлли Артына — «Муници-палдыг тургузуглар чөвүлели» ассоциацияның харысалгалыг секретары,

Хенче-Кара Монгуш — «Вести Кызылского кожууна» солуннуң кол редактору.

Улусчу езу-чаңчылдар чылынга

ЧАҢГЫС КЕЗЕК ОТ БОЛБАС

«**Чаңчылдың чаражы — чонда, Чаңның чаражы — кижиде.**»

«Шаг-шаа-биле турбас, чавыл-дак көгү-биле чытпас» деп бистиң бурунгуларывыс чиге-ле сөглээн. 1921 чылдан бээр, кижини назыны хире үеде, тыва чон феодалдыг ниитилелден дорт социализмче шилчип, амыдырал-чурттап чорувуста, эрткен чүс чылдың тозан чылдарындан бээр, ол ниитилел буураан. Ооң соонда рынок үезинден капитализмче чылып келген бис. Мурнунда хоруглуг турган хүрээ-хиит, чоннуң чүдүлгези, уттундуруп бар чыткан тыва культуравыс, чаагай чаңчылдарывыс, сагылгаларывыс эглип эгелзэн. Бурунгу чаңчылдарны бо хүннүң амыдыралынга дүүштүр ажыглаары чугула, ону сагыырын үе негеп келген.

2015 чылды Тывада езу-чаңчылдар чылы кылдыр чарлаан. Езу-чаңчыл дээрге кандыг-бир чоннуң салгалдан салгалче дамчып келген, амыдыралга эргежок чугула болгаш ыдыкты-биле сагыыр ужурлуг бижиттинмээн хоойлу-дүрүмү, ниитилелге ужуруткалыг сагылгалар-дыр деп Чүлдүм Чап башкы тодарадып бижээн. Бижиттинмээн хоойлу-дүрүм болган чаңчылдар, сагылгалар, езулалдар, ужурлар тыва чоннуң шаг-төөгүдөн бээр уруглар кижизидилгезинге ажыглаар мөөң улуг күжү болуп келген.

Кезек үеде чаңчылдарывысты утуп, хоруп, эргиниң артышкыны деп турганывыстан чаңчылдар кагдынып, чидип бар чыткан. Сөөлгү үеде аныяктар аразында кем-херек үүлгедиишкенинениң көвүдөп, мөзү-шынарында багай талаларның тыттып турарының чылдагааны ында. Кижизидилгези багай, сагыыр чаңчылын уткан, ыдыктыг чүвези чок, сагыш-сеткили хоозургай, амыдыралга сонуургал чок, хамык эки чүвеге бүзүрелин чидирген кижилерден кем-херек үүлгедикчилери үнүп турар. Тыва улустуң «Кижини болуру — чажындан, аът болуру — кулунундан» деп үлегер домаа. Чижектег үлегер домактарга даянып, чаагай чаңчылдарны дигизериниң аргалары бисте бар. Ооң эң кол курлавырлары амгы үеде ам-даа эвээш кадагалаттынып арткан чиңгине национал чаңчылдарның эдилекчилери — улуг назылыглар. База ол ышкаш тыва улустуң чаагай чаңчылдары, ооң байлаа аас чогаалында илереттинген. Тыва улустуң сагып чорааны бурунгу чугааларындан, чүдүлгезинден болгаш сарыг-шажынның өөредиинден ап көөрге безин, оларның дыка хөй талалары бөдүүн чоннуң бойдус болгаш кижини дугайында амыдыралындан дөстөлгөн билиглеринден тургустунган. Бурунгу чаңчылдарда илереттинген янзы-бүрү тарбыдалдар, хоруглар, шажынның чамдык сагылгалары дээрге, ол үеде улустуң бойдуска, кижиге хамаарыштыр

сагып чораан дүрүмнери-дир. Ынчангаш езу-чаңчылдар үениң аайы-биле өскерлип-даа турза, оларның кол өззү амыдырал-биле быжыг холбаалыг болгаш кижизиг чорукче угланган болуп турар.

Чаагай чаңчылдарның эң-не бедик бирги хевири кижилер-биле амыр-менди солчуру, эвилең-ээлдек чугаалажыры болур. Кижиниң мөзүлүг шынары оон база көстүр. Бурунгу тываларның мендилежири безин онзагай. Шагаа үезинде чолукшуп мендилежир. Ийи холдуң адыштарын адаандан өрү, үстүндөн куду салчыры болур. Ам болза хол тутчуру-дур. Аныяк кижини азы албан-дужаалдыг даргалар-даа улуг назылыг кырган кижиниң адыжының адаандан алыр, кырынга салбас. Биче сеткилдин, хүндүлээчелин көргүскени ол. Улуг кижини адыжын үстүндөн куду кырынга салыр. Амгы үеде хөй чон чыылган черге келгеш, кижини бүрүзүнүң хол тутчу мендилежири шын эвес. Эң хүндүлүг улуг кижилерниң холун тудуп мендилээш, өскелеринге мөгөйп каар. Бо бүгү чаагай чаңчылдар салгалдан салгалче дамчып келген. Кайы-даа үеде улусчу езу-чаңчылдарны чон негедип чораан.

Кижини бүрүзү ыяап-ла бир кижиниң төлү болуп төртүтүнгөш, ооң соонда ада-иези, кырган-ачазы, кырган-авазы болуп, кижизидикчи хүндүлүг хүлээлгени күүседир. Өскээр чугаалаарга, баштай кижизиттирер, чоорту боду кижизидикчи болу бээр. Ынчангаш кижизидилгеге хамаарышкан «Мурнун истээр, соон хынаар» деп үлегер домактың утказы ханы.

«Ада-иези кандыг болдур, ажы-төлү ыңдыг болур» деп тыва чон анаа-ла чугаалап кагбаан. Бичини уруглар ада-иезинден хөй-ле чүүлдү үлегерлеп өттүнүп алыр. Чижээ: ажып-ишчи мергежилдерниң-даа, ада-иениң сагып чораан чаңчылдарындаа база багай талаларындаа арттырып ап болур. Ажы-төлгө чүгө эки чүүлдерни арттырырын кичээңгейге алыры чугула.

«Эки иениң төлү эрес, эге бениң кулуну семис». Мында эрес кижини дээрге кадык, шыырак, сергек кижини-дир. Ынчангаш шаанда тыва чон ажы-төлдүң даштыкы овуру-хевиринче эвес, а кадыкшылынче база улуг кичээңгейни салып келген. Иштиг-сааттыг херээжен улус арага ишпес, таакпы тыртпас, улус-биле алгышпас, харам болбас, бар-чогун деңге үлежип чоруур деп чагып чораан. Эки чүүлдер чаш төлчө дамчий бээр дээр.

«Чаңгыс кижини кижини болбас, чаңгыс кезек от болбас». Чаш уругнуң кижини болурунга бүдүн өг-бүлө улуг салдарын чедирер. Тыва чон өөр-өнер болгаш, төл чок өг-бүлө болза, боттарының чоок төрелеринден чаш төлдү дилеп, азырап ап, акызы, угбазы, дуңмазы, кырган-авазы, кырган-ачазы бар болур кылдыр өстүрүп чорааннар.

«Айбылаарда дуңма белен, азыраарда анай белен». Тыва чон бичини уругларны ажилга чажындан-на кижизидилп эгелээр. Бичини уруглар сонуграк, улустуң кылган чүүлдерин дүрген өттүнер азы амыдыралдың баштайгы бажымнарын акызындан, угбазындай өттүнүп эгелээр. Малчыннарның ажы-төлү бичизинден тура анай, хураган тудар, чоорту оларны кадарар, өзүп келгеш, бышкан кадарчы болурлар. Кыс уруглар бызаа тырттар, чоорту инекти саай бээрлер. Оглу, уруу өзөргө-ле, бичини таарышкан хумуңнарны, сыгыртааларны, оглунга аргамчыны кылып бээрлер. Дуңмалыг кижини дыштыг дижир чораан. Улуг кижиниң айбызын күүседир, чагыг-сүмезин дыннаары уругларга албан. Өг-бүлөгө олут чазаары, сөс чазап чугаалажыры ажы-төлгө кончуг улуг кижизидилге.

«Хол дашты-биле ажыл кылбас». Ажыл-ишти дүрген, шалыпкын, шын сеткили-биле, оваарымчалыг, бодамчалыг болгаш шынарлыг кылырын чагып турган.

«Төрөл багы — аал чуду, төл багы — өг чуду» ажы-төл, дөргүл-төрөл шупту мөзүлүг бүдүштүг болуп, олардан багай мөзүлүг кижини үнмезин деп кызып чораан. Дөргүл-төрөлдин, ажы-төлдүң аразында багай аажы-чаң, оор-сук, аас-дыл кылыр кижини турбазын деп чалбарып чорааннар.

«Кырган аът орук часпас». Шаандан бээр хамыктың мурнунда улуг улустуң сөс-домаан дыңнаары база оларның чагыг-сүмезин күүседир — ыдыктыг херек. Улуг кижилерниң чагыг-сүмези бичини уругларга хоойлу-дүрүм-биле дөмей. Тыва чон боттарының ажы-төлүн чүгө он үш харга чедир кижизидер. Он үш харлыг оол-даа, кыс-даа чүнү кылып болурун база чүнү кылып болбазын албан билген турар болгаш бүгү назынында бодунуң адын ханга былгаштырбас, довуракка боравас база төрөл аймааның төөгүзүңгө мөзүлүг кижини болурун дээди хоойлу кылдыр бодаар.

Тыва кижини ат-алдарын хамыктың мурнунда ажы-төлүнүң, ха-дуңмазының болгаш төрөл аймааның мурнунга арыг-чаагай кылдыр арттырырын ыдыктыг хүлээлге кылдыр көөр. «Ат өлүрүнүң орнунга, бот өлгөни дээр» деп үлегер домактың ханы утказы ыңдыг.

Тыва чаңчылдарда экологтук мөзү-шынарга, күш-ажылга кижизидер база арагага, таакпыга удур, күш-дамыр сайзырадыр чүүлдер бар. Ол ышкаш тыва улустуң сагып чоруур чаагай чаңчылдарында философияның, астрологияның болгаш астрономияның билиглери кирип турар.

Езулуг тыва национал аажы-чаңныг хамаатылар кылдыр өзүп олурар ажы-төлүвүстү өөредир, оларны кижизидери, билиндирери — бистиң шуптувустуң ыдыктыг хүлээлгевис-тир.

Аяна МАЙЫНДЫ,
Чаа-Суур сумузунуң библиотека эргелекчизи.

ЧИДЕР ДЕП БАРГАН СИИР

Тыва кижини бодунуң азыраан малындан амыдыралга херек бүгү-ле чүүлдерни ап чораан. Шаг-шаанда даараныр удазын, хендир деп чүве шуут чок. А канчап тыва кижини идик-хевин даарап ап чорааныл? Борто база үжүк-биле бижип тургаш, сөөлгү үениң модаже кире берген «мастер-классты» көргүзерин шенеп көрейин.

Шынап-ла, орус улустуң чугаалаары дег, «Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргөни дээр» дээни-ле шын. Кым-бир кижиге, сонуграк салгалга, аныяктарга бижидим. Элзэн-не хөй улуг назылыг эш-өөрүм-даа, өске-даа улус безин билбес боор чорду. Бурун шагдан бээр улуг өгбелеривистиң сиирни удазын орнунга ажыглап чорааны уттундуруп деп барган чүве-дир дээш, бодунуң көрүп, билип чораан шаам-биле бижидим.

Сиирни белеткээр

Бода малды соккаш, кежин сойгаш, ооргань ийи кыдыындан, ээн ээдинден сиирни алыр. Ону кезек-кезек узун, чиңге дилиндектер кылдыр уштур. Ону ол дораан чиңге ышкы ораап ап турарга, улам эки.

ШЭЭР МАЛДЫҢ ХЕНДИРБЕЗИ АЛГААРЫ, ЙӨРЭЭРИ

Тыва кижини азыраан малынга дендии хумагалыг. Ол дээрге-ле ээзиниң кызымаан, ажилгырын, уйгучыдын чок, эрес-кежээзиниң херечизи-дир. А мал база, ону билген чүве дег, ээзиниң сеткилин өөртүп, ак чайт, ала-шокар, ааржы дег өзүп эгелээр. Ындыг эрес-кежээ кижиниң малы, артында, ат-шолалыг апаар. Чижээ: Делбигир-Кулак, Чамырык-Мыйыс, Чолдак-Кудурук, Кара-Кара дээш-ле баар. А мал база кижини, ээзин, танып эгелээр.

Ынчангаш тыва кижиге малы эң эргим, чоок апаар. Ону кайы хамаанчок төтчеглевес. Аргажок хереклээр апарганда, кыс чүвөлери камнаар. Чазап каан ирт, серге, шары дээн ышкыш малын чарыыр. Ону чарыырда, «өлүрер» деп кадыг сөс ажыглавас, «дөгөрер», «өзээр» деп чугаалаар.

А кажан шээр малды дөгөрип алгаш, ээдин дүлгөш, өг-бүлө кижигүннеринден аңгыда, кады кожоларына албан салыр чаңчылдыг чораан. Азыраан малының ээдин, сөөк-даяан безин кайы хамаанчок октавас. Шээр малдың ыдыктыг сөөктери база турар.

Борто чижек кылдыр мээң авам Куулар Чаш-Уруг Шожулчап уруунуң шээр малдың

Сиир узун болган даараныр кижиге кончуг.

Уштуп азы аңгылап: сиирни баштай-ла ээдин аңгылаар. Ийи кижини дилиндектерниң уштадан тудуп алгаш, биче-ле бир ужундан өске уңдур сивирер. Ынчаары ден арыглап алган сөөк сиирниң өлүн-шыгын чиддүндүңгө азып каар. Өңү сарыг апаарга, дүжүр аңгылаар. Оон сиирни бистеп, демир азы ышкыгак-биле дырап кааптар чан даараныр шевер. Бодунуң кандыг хеп даа аайы-биле сиирни кадып даараныр сиирниң хеп чоон, чиңге, узун, чолда болур. Сиирни кадарда, азы чараазы-биле шыгы оргаш, өгнүң херээжен: өггө өске улус чокта, бод дөңмээниң кырынга кадып Бода малдың сиирни аңгы-аңгы черлеринде болур. Эң быжыг сиир азы мойнундан алган сиир бо. Ону читке сиирни дээр.

Тыва кижини хендир ораа азыраан малының сиирни идик-хевин даарап, боосек, ча-согунун кылырынга сиирни ажыглап чораан.

хендирбе сөөгүн алгап, ийи чораанын кирип көрейин. дээрге аас-биле чоруту «мастер-класс» көргүзүп ийин.

Хендирбе ээди чүгө амдыныгыл?

Чүгө дээрге үстүү ораң баткан хар, чаъс, долу хамты мурнай малдың ооргазы дүжер. Малдың сиирни кезде арыг чоруур. Ынчангаш шээр-даа, бода-даа мал хендирбениниң чиштиг болуны ол чүве-дир.

Хендирбени арыдыр хендир дээш, холунга адакы сөөгүн тудуп алгаш, мынчаар алгаш чораан: «Хаан-Херети кушт чалгыны дег, казак эзерн ооргазы дег, кадын кысты чаагы дег, кайгал эрнин к дег, хартыганың төвөр д даваны дег, кайгамчыкты чараш сөөк сен. Ал бодум тоттуруп кагдың. Ам мз калдар ыдымны тоттур, каап көр. Оорга, моюнну хендирбе сөөктер аал-жода дан үзүлбес-ле болзун! Өз көвүдөп-ле турар болзун дээш, ыдынга хендирбе сөөк октап бээр.

Валентина БЕГЭ
(МОНГУШ)

СССРЭ-ниң улус өөр дилгезиниң тергиини, ТР-ни өөредилгезиниң алдарлы ажилдакчызы.

«ШЫННЫН» почтазындан

ТЫВА ПАРЛАЛГАНЫН САЛЫМ-ХУУЗУ

январь 13-те – Россияның парламента. Ол удавас келир. Ол хүннү адырында ажилдап чоруур ажилдакчылар – корректорлар, редакторлар, журналистер өскөлөр-даа четтикпейн манаар. Олар байырлалында чогаал ажил-ижин сайгарып, чаа чылда ажаларын дугуржур. Шылгараңгай ажилдың кижилеринин дуржул-чулдар-биле келир. Парлалга ажилдакчыларының чогаалдыкчы ажилыштыг болгаш хүндүткелдиг ажилдың бирээзи.

Шылгай сеткүүл 1703 чылдың январь кестүп келген. Аңгы-аңгы черлерге «Ведомости», «Ведомости Московские», «Российские ведомости» деп адап. Доктаамал чагыдылга, үндүрүлгө, даа турбаан.

12 чылдың май 5-те большевиктер төп солуну «Правда» бир дугаар кичи үнгөн. 1922 чылдың май 5-те парлалганын чогуу-на байырлалын күн 10 чыл юбилейинде демдеглээн. Иден эгелээш, чылдың-на бедик үшүкүн-биле байырлыг хуралга ре-лар отчедун берип, конкурстар, дел-ерни номчукчулар ортузунга чорудуп, чылдыг кижилерни, номчукчуларны, илерни шаңнап, онзагай демдеглеп. 1997 чылдан бээр Россияның пар-хүнүнде Россия Федерациязының дентизинин тускай шаңналын пар-албанының ажилдакчыларына, аныяк журналистерни өстүреринге ларны чарлаан.

Парлалга черинин ажилдакчыла-састуңа профессионалдык-дыр. ын үре-түннелдиг ажилының ачы-бөдүүн кижилер болуушкуннарны ап турар. Россияның статистиказы-лырга, 2000 чылдан бээр 2009 чылга номчукчулар саны 1,5 хуу эвээжей. Россияның девискээринде 20 млн. лар, журналдар, альманахтарны ап турар. А Тывада номчукчулар ранчок кудулаан, ижер кижилер эн.

Россияның парламента хүнү Тывада

канчаар эрттип турарыл? «Тыванын ном үндүрер чери», «Тыва полиграф», «Шын», «Тыванын аныяктары», «Тувинская прав-да» база кожууннар солуннары, журнал-дар, альманахтар редакторларының рес-публика чергелиг ажил-агыын түннээн, сайгарылгалыг отчеттук хуралдары болуп турар бе? Ол дугайын билбесим шын.

Бир звес бүгү-ле ажил эки чоруп ту-рар болза, 2015 чылда күзүн өөредилге үезинде эге класстарның 2-3 класстарның тыва дыл, чогаал ному чогуундан ада-иелер «Тываполиграфты» коңгалап, Чадаанадан кээп, чамдык ада-иелер эрги өөредилге ному тудуп алган, ооң хоолгазын парлап бээрин дилеп пат болган. Мээң сагыжым аарып, шаанга кирген.

2016 чылда парлалга хүнү канчаар эртерил? Мен бодаарымга, Россияның парлалга хүнүнде, база-ла мурнуку чыл-дарда дег, чүгле орус дылда бижиттинген чүүлдерни база телерадио-журналистерни шаңнап-мактап, тыва парлалганын езулуг ажилдакчылары кыдыына арттар чадавас. 2015 чылда республиканын журналистер аразына чарлаттынган конкурстун негел-дези — чүгле орус дылда бижээн ажилдар хүлээп алыр. Сөөлгү чылдарда чогуу-на тыва парлалганын хүнү колдуунда орус дылдыг тележурналистерниң байырлалы апарган. Ол чажыт звес.

Радио болгаш телевидение хүнү — май 7. Ооң төөгүзү узун. А тыва радио 2016 чылдың май 7-де 80 харлаар. Шагдан тура Радио хүнүнде радио болгаш теле-видение байырлалын кады-ла эрттирип келдивис чоп. Оон аңгыда Бүгү чурттуң телевидение хүнү ноябрь 21-де. Радио-тележурналистерниң ажилының угла-ныышкыны, системазы солундан аңгы, байырлалдың утка-шынары бедик болур уjurлуг. Байырлыг хурал орус, тыва дыл-дарга эртер турган. Чүге дээрге орус дыл-дыг коллегаларыыс бар болгай.

Тыва парлаганын көскү ажилдакчыла-ры кымнарыл? Номчукчуларга билдингир, тергип бижикчилеривис: Галина Маспык-оол, Светлана Балчыр, Саяна Өндүр (тележурналист, чогаалчы) Даңгыт Чыдым, Шаңгыр-оол Суван, Владимир Чадамба Александр Шоюн, Урана Монгуш, На-дежда Эргеп олар тыва парлалганын улуг

чааннары-дыр. А тыва чогаалчылар: Николай Куулар, Эдуард Мижит, Лидия Ооржак, Мария Күжүгет, Черлиг-оол Куу-лар, Мария Хадаханз (очулдурукчу, критик) Инна Принцева (очулдурукчу), Маадыр-оол Ховалыг амыдыралчы айтырыгларны солун-сеткүүлге доктаамал көдүрүп, бижип турар. Таптыг көөр чүве болза, Россияның чогаал чылында 3 юбилар чогаалчылары-выс Василий Монгуш, Черлиг-оол Куулар, Сайлыкмаа Комбу оларның чогаалдыкчы ажилын парлалга хүнүнде үнелээр уjurлуг. А «Тываполиграф» бүдүрүлгенин ажилдак-чыларын шуут адавастан. Ол база демей-ле тыва парлалганын кол органы-дыр.

1997 чылдан Россияның парламента хүнүнде Россия Федерациязының Прези-дентизинин тускай шаңналын парлалга албанының ажилдакчыларына тысып, аныяк журналистерни өстүрер дээн ажил, шынап-ла, чурта калбарган. Чылдың-на 30 харга чедир аныяктарга Россия чергелиг янзы-бүрү конкурстарны доктаамал чору-дуп турар.

А Тывада аныяк журналист кадрлар эвээш, колдуу орус дылдыг. Тыва дыл, чечен чогаалдың өөредилге программа-зын кызырган түннелинде аныяк өскөнниң төрзөн дылына билии оранчок кудулаан, дыл-домаа сайзыраңгай звес.

Чылдың-на школаларда тыва дыл шактары кызырлып, тыва парлалганын тиражы кудулап, тыва дылды үнелевес, тыва парлалганы тоовастай берген. Көдээ черлерде мурнуку дег шыырак бижик-чилер чок. Солун ажилдакчыларының шалыңы куду болурга, кым ажилдаарыл. Ниитизи-биле тыва парлалганын салым-чолунче даргаларыыс сагыш салбас-таан. Байдал мындыг турда, тыва дылдыг солуннарның журналистеринин ажилын кым үнелээрил?

Тыва парлалга — мээң чоргааралым. Чогаалдыкчы коллегаларымга, эш-өөрүмге чедишкуннерни күзедим. 2016 чылда оттуг-көстүг Сарбашкын чылында чаа-чаа өскерилгелер көстүп, национал тыва дыл, тыва парлалганын от-көзүнге доңган баа-рым чылыгып, сеткилим чырыыр ирги бе?

Лидия ИРГИТ,
шүлүкчү, журналист.

ЧОНГА БАРААН БОЛУП...

Өвүр кожууннун Чаа-Суур куль-тура төвүнде уран чүүл талазы-биле он үш бөлгүм ажилдап турар. Бөлгүмнерде улуг назылыглар, аныяктар, өөреникчилер, уруглар-биле кады шупту чүс он беш кижиле бар.

«Элегия», «Танцы», «Голос» ыры-бөлгүмнеринин киржикчилери улуг со-нуургал-биле кээп турар. Ылаңгыя ор-тумак болгаш эге класс өөреникчилери база уруглар садының чаштары куль-тура одаанга кээп, ойнап-хөглеп, ча-раш ырыларны, танцы-самны өөренип ап, турары өөрүнчүг. Удуртукчу баш-кызы оларга чаа-чаа ыры-танцыны чогаалдыкчы арга-биле дамчыдып бе-рип турар. Үстүнде бөлгүмнерниң кир-жикчилери суурга эрткен хемчеглерге болгаш кожуун чергелиг мөөрейлерге шаңналдарлыг олуттарны удаа-дараа ап турарлар.

Оон ыңай «Чеченниң сеткили» бөлгүмнүн киржикчилеринин аразына «Ава чүрээ» деп мөөрейни эрттир-ген. Ук хемчегге школанын эге класс өөреникчилери идепкейлиг кириш-кен. Дая Дамбажык, Самир Дамдын, Тайсаа Бегзи оларны онзалап дем-деглээн.

Культура төвүнде эртип турар хемчеглерге эң-не идепкейжи, уран талантылыг чараш кыстарыыс Ха-мита Ажы, Эдита Чымбалак олар кожуун чергелиг мөөрейлерге сумунун адын камгалап кирип келгеннер. База ол ышкаш айлаң куш дег тааланчыг үннүг ыраажыларыыс Чаян Түлүштү, Алдын-Сай Чымбалакты болгаш Ани-ла Түлүштү чоргаарал-биле адап болур.

Ынчангаш сумунун улуг, бичии чурттакчыларын Культура одаанга кээп, бөлгүмнерге идепкейлиг киржи-ринче кыйгырдыыс. База ол ышкаш үнүп олар Чаа чыл байырлалы-би-ле республиканын бүгү-ле чонун-га Чаа-Суур Культура бажыңының ажилдакчыларының өмүнээзинден изиг байырны чедирип олур бис.

Урана ДАМДЫН,
Чаа-Суур Культура төвүнүн
уран чүүл удуртукчузу.

УРЯНХАЙЖЫ СҮБЕДЕЙ – УЛУГ ПОЛКОВОДЧУ

Урянхайжы Сүбедей-ур (Сүбедей-Маадыр) с-Хааннын улуг пол-чузу: улуг алдар-атка, бедик чоргааралына илегенда, төөгүнүн дам-чугааларынче киргени малыг «төгерик столга» ырыштыр бодалдарым-лежикседим.

«Төгерик столду» оон үнгениннен бээр 840 юнга тураскааткан. бликанын Национал-нин хуралдаар залынга н Гуманитарлыг болгаш социал-экономика шин-ер институтунун бөлүк-еннери, ТР-ниң өөредилге эртемнер сайыды турган челдейниң удуртулганы-луг полководчунун юби-е хамаарыштыр хемчегни-ени ол.

«Төгбе, улуг салгал, пол-у, урянхайжы Сүбедей-ур дугайында бо «төгерик» тыва чаңчылдар чы-эрттирип турары ханы-ынарлыг болгаш дээш-мчеглерниң база бир

бадыткалы-дыр.

Урянхай чоннун алдарлыг оглу Сүбедей-Багатурнун хроно-логиязы: улуг полководчу 73 хар-лааже чурттаан. Ооң эң аныяк, эрес-маадырлыг, быжыг туруштуг үезинин 54 чылы дайын херзэнге эрткенин төөгү бадыткап турар. 1175 ч. — Сүбедей төрүттүнген. Ачазы Чаржудай. 2 харлыында авазы өлгөн. 28 харлыында ал-бан херзэнче кирген. 1194 ч. — баштайгы тирилгези. 1202 ч. — оглу Урянхадай төрүттүнген. 1206 ч. — Моол күрүне тургус-тунган. Сүбедей муң шериглиг болган. 1207 ч. — Джучи-хааннын Урянхай черлерге походтары. 1210 ч. — Сүбедей 10000 ше-ригнин баштыңы апарган. 1211 ч. — Сүбедейниң Кыдатче бирги по-ходу. 1227 ч. — Чингис-Хааннын өлгөн. 1242 ч. — Сүбедейниң Адриатикадан төрзөн черлеринче эзип (Тула хем) келгени. 1248 ч. — улуг урянхайжының өлгөн.

«Урянхайжы Сүбедей-Багатур (Сүбедей-Маадыр) Чингис-Хааннын Улуг полководчузу», Хааннын Улуг полководчузу деп илеткелинге К.А. Бичелдей оон улуг ат-алдарга, уттундур-

бас төөгүже киргениниң дуга-йында тодаргайы-биле солун, чедингир, шынарлыг бодалдары-биле таныштырды. Илеткели кичээнгеилеги дыңнап ора, бо дээрге ада-өгбелерниң ылап төөгү-тураскаалы, урянхайжы Сүбедейниң дээди шаңналы звеспе деп бодал башка кирип кээр-дир.

Залда Сүбедейниң, Чиң-гис-Хааннын дугайында моол, тыва, орус дылда номнарны, чуруктарны, чамдык дериг-херекселдерни делгээн чор-ду. Россияның камгалап са-йыды, Россияның Маадыры С.К.Шойгунун тургусканы «Урян-хай. Тыва дептер» антологиязы база бар болду.

«Төгерик столдун» сайгарыл-галыг кезээ аажок солун бол-ган. Он ажыг кижилер тургустунган айтырыг талазы-биле ботта-рының бодалдарын тус-тузунда илередип, санал-оналдарын бергилээн. Сүбедей-Маадырның уттундурбас омур-хевирин, маадырлыг, эрес-соруктуг, бы-жыг туружун, черле кымыл ол дээрзин амгы салгалга, аныяк-

өскөнге өөредиринин чугула-зын болгаш харын-даа үениң айтыры апарганын демдег-леп турдулар. Тыванын Күрүне университетинин философия кафедрасының профессору Ни-колай Абаев «Сүбедей болгаш оон урянхайжы үндезиннери» деп темага Сүбедейниң омур-хевирин тыва-урянхайжы, ылап-ла аваан-гыр, эрес-дидим, быжыг туруштуг кылдыр төөгүже кирип турарын чугаалаан.

ТГТШИ-ниң төөгү секторунун эртем ажилдакчызы Антон Асо-нычев «Сүбедейниң дайынчы по-ходтарын» (1202-1245 ч.) кончук солун, тыынгыр аргалар-биле сайгарды. Ол 1211 чылда он муң шерии-биле Кыдатче бирги по-ходун, оон соонда Барыын чүкче (1217 ч.) база Ортаагы Азия, Иран, Кавказче анаа звес да-йынчы аян-чоруктарын (1221 ч.), а 1227 чылда Чингис-Хааннын чок болганын солун кылдыр илет-кээн. Сүбедей сөөлгү 5 дайынчы походтарже үнгөн. 1248 чыл улуг урянхайжы Сүбедей-Маадырның өлгөн чылы.

Эртемден У.П.Бичелдей

Сүбедей-Багатурнун үезинде херзэженинниң янзы-бүрү болуушкуннарга хамаарылгазын, медеделдиг көрүүшкуннерин, угаан-бодал, сагыш-сеткил, аажы-чаң талазы-биле бүдүштүг турганын онзалап демдегледим.

Моолдун Чаңчылдар акаде-миязының президентизи Лувсан-дамба Дашнямын «Моолдарның чажыт чугааларында» Сүбээдей-Баатар дугайында кылган темазы (саналы) солун болуп, эвээш звес тайылбыр, айтырыгларлыг кылдыр доозулган.

«Төгерик столдун» кир-жикчилери Улуг полковод-чу Сүбедей-Багатурнун амыдырал-чуртталгазының болгаш ажил-херзенин дуга-йында шинчилелдерни ханы калбартыры, Чиңгис-Хааннын улуг полководчузу, урянхайжы Сүбедей-Багатурнун (Сүбедей-Маадырның) фондусун тургузары чугула деп шиитпирни хүлээп алган.

Валерий КАРА-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну,
«Авыда» ачы-буян фондузунун
тургузукчузу.

27 декабря
18:00 и 21:00
18+
Тел.: 2-11-41

«ЫНАК ЧОР ШОУ-2»
Режиссер Светлана Оорак

С участием артистов Национального музыкально-драматического театра им. В. Кок-оола

29, 30 декабря в 19.00
Самая жаркая и лиричная party нового года

«Мексикано пати»

Знойные мучачес, обворожительные сеньориты, яркие сомбреро, накладки усы, эффектные пончо, заводные хиты, а также наше любимое трио: веселые конкурсы, зажигательные танцы и заряд позитивной энергии!

Фактусы, пенис, и каракасы!
Гемувствуй себе жучим, маме и знойней соблазнительницей! Тел.: 2-11-41

16+ Реклама

«СЛАДКИЙ МИР» магазин Россияның сурагылыг бүдүрүкчүлеринин белеткеп кылганы Чаа чылдың элбек барааннарын, а ол ышкаш кондитер кылыгларын, аш-чем продуктуларын Абакан хоорайның өртээ-биле садып алырын чурттакчыларга саналдап тур.

Адреси: Кызыл хоорай, Загородный переулок, 25, «Обувь» баазасы, склад №7 Складская, 1в, тел. 6-61-15
Телевирлиг үндезинге пар

Педиатр (бичии уруглар эмчизи) база гастро-теролог (ижин-баар эмчизи) дуржулгалыг эмчи Н. Уйну-ооловна Доспанчик 18 харга чедир уругла хүлээп турар. Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудум 3/3 кабинет 306. Баш удур бижиттирип алыр телеф. 8-923-55-99-365.
ОГРН 315171900002116
Телевирлиг үндезинге пар

Хуу сайгарлыкчыларның кичээнгейинге!
Чыл төнчүзүнге чедир каш-ла санныг хонуктар арткан. 2015 чылдың декабрьның 31-ге чедир Пенсия фондузунче камгаладылга дадывырын төлевес болзуңарза, силерге 148 886, 40 рубльди онаап каар. Ынчангаш дадывырларга өре тургуспазы чугула!

Бир эвес хуу сайгарлыкчы Россияның федералдыг үндүрүг инспекциязынче үндүрүг отчедун дужааваан болгаш Пенсия фондузунда ооң орулгазының дугайында кандыг-даа медээ чок болза, аңаа камгаладылга дадывырларының түнүн 8 катап улгаттырган МРОТ езу-гаар — 148 886, 40 рубль төлээр кылдыр онаап каар.

Сагындырып каалы, бир эвес төлекчинин орулгазы чылда 300 муң рубль ашпас болза, ол Пенсия фонду-зунче 18 610 рубльди шилчидер. Ол дадывырны 2015 чылдың декабрьның 31-ге чедир төлээр ужурлуг.

Бир эвес хуу сайгарлыкчының орул-газы бир чылда 300 муң рубльден ажа бээр болза, орулганың түнүнден 1 хуу дадывырны немей тыртар. Бо дады-вырны апрель 1-ден орайтатпайн төлээр ужурлуг (2015 чыл дээш төлээшкини 2016 чылдың апрель 1-ден орайтатпас).

Пенсия фондузунуң
Тыва Республикада салбыры.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

ТЕАТР РОСТОВЫХ КУКОЛ
ПОД РУКОВОДСТВОМ АНАСТАСИИ ГОЛУБКО

Представляет
сказочное представление
«НОВОГОДНИЕ ЧУДЕСА»

Приглашаем всех детей а так же родителей на новогоднее представление-спектакль с Красноярска, которое состоится декабря 2015 года в спорткомплексе имени Ивана Ярыгина, улице Интернациональная 3, в 14:00 часа.
Стоимость билетов: детского — 250 рублей, за взрослого — 300 рублей. Телефоны для справок: 2-16-16, 2-16-34, 892931730

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум»
объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.
Справки по телефону: 2-74-26; 8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57
Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики Тыва.

Школарга, ясли-садтарга тускай
(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижиктер...)
Организациялар-биле керээ езугаар
ажылдап турар.
Өртектер чиигеттинген!
Кызыл хоорай, Калинин 23
«Бизнес-инкубатор», офис 2.
Тел.: 8-923-269-0760
Телевирлиг үндезинге парлаан.

УАЗ автомашинага артык кезектерни
барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар болза, өртээниң 50 хуузуң баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибирск хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.
Магазин «Регион 17», Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар каът)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.
ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 315171900004490
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Наращивание ресниц (норка, шелк, пучок);
Оформление, покраска бровей;
Маникюр (детский, обычный, Shellac);
Вечерние прически;
Косы различной сложности;
Макияж повседневный и вечерний;
Рисунки, узоры на лице и теле;
Хна тату (мехенди);
Прокол ушей. Тел.: 8-923-383-33

КУШ ЧОК ДЕП САНААР
Тожу ниити билег школазын 2006 чылда дооскан Ч. на Таш-ооловна КОЛДУҢ адынга тывыскан № 04893 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок санаар.

«ШЫН»
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.
Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.
КИЛДИСТЕР: Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Тираж 4582. Номери парлагаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуника-лар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республи-талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүк-Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакция-лару-биле дүүшлейн барып болур. Айыттыганы саннары болгаш еске-даа фак-лары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.